

Rational Justification of Moral Action under Uncertainty; A Reinterpretation of Sheikh Al-Ansari's Theory of Sulūkī Expediency in Applied Ethics

Ali Haji Jafari ¹

1. graduate of Level Four of the Seminary of Qom, and Ph.D. candidate in Philosophy of Law at Baqir al-Olum University, Qom.

Research Article

Abstract

This research, aiming to address the dilemma of 'moral action under conditions of uncertainty,' employs an analytical-comparative and interdisciplinary method to reinterpret and re-conceptualize Sheikh Al-Ansari's theory of al-Maslahat al-Sulūkīyah within the domain of applied ethics. The central question is: Can the model of 'devotional conduct' (Sulūk Ta'abbudī) based on 'valid conjecture (Amārah),' proposed in jurisprudence to justify apparent rulings (Hukme Zāhir), serve as the theoretical foundation for the rational justification of moral action under conditions of uncertainty? The findings indicate that, by relying on the foundations of moral realism in Mullā Ṣadrā's Transcendent Wisdom (al-Hikmah al-Muta'āliyah), the key concepts of this theory (reality/Wāqī', indicant/Amārah, conduct/Sulūk, compensatory expediency/Maslahat Jobrānī) can be transposed into the realm of ethics. In the proposed model, 'moral reality' equates to existential perfection, 'valid moral conjecture' is the outcome of a rational process of ethical reasoning (Ijtihād), and 'moral conduct' signifies the intention to commit to this conjecture with the aim of participating in goodness and realizing virtuous disposition (malakah) in the soul. Action based on these two pillars, under conditions of uncertainty, enjoys rational justification and compensatory moral goodness (Husn Fā'ili). The article's innovation lies in presenting this conduct-centric model for problem-solving in applied ethics which, on one hand, avoids relativism by emphasizing rational moral goodness, and on the other, distances itself from the rigidity of absolute deontology and the reductionism of consequentialism by making the justification criterion process-oriented. This theory provides an Islamic and rational response to ambiguous moral situations in practical fields such as medical ethics, media ethics, and management.

Keywords: Sulūkī Expediency (al-Maslahat al-Sulūkīyah), Rational Justification of Moral Action, Sheikh Al-Ansari, Applied Ethics, Moral Uncertainty, Transcendent Wisdom (al-Hikmah al-Muta'āliyah).

Received: 2026-02-27, Revised: 2026-05-05, Accepted: 2026-06-07, Published: 2026-08-07

■ Haji Jafari, Ali (2026). Rational Justification of Moral Action under Uncertainty; A Reinterpretation of Sheikh Al-Ansari's Theory of Sulūkī Expediency in Applied Ethics. *Revelatory Ethics A Research Quarterly Journal of Ethics*, 2 (39), 85 -110.

DOI: 10.22034/re.2026.570291.2151

This article is distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Extended abstract

1. Introduction

One of the most persistent and foundational quandaries in normative ethics—spanning both Western and Islamic philosophical traditions—is the problem of moral action under conditions of radical uncertainty. In real-world practical scenarios, moral agents frequently encounter normative opacity: the objective moral reality of a situation (defined ontologically as an action's intrinsic relation to teleological human perfection and true flourishing) remains epistemically inaccessible. In such circumstances, conventional normative frameworks face acute theoretical challenges. Deontological ethics, anchored in rigid, universal rules (e.g., the absolute prohibition against lying), tends toward an impractical dogmatism when confronted with irreconcilable value conflicts. Conversely, consequentialism, which identifies moral worth strictly with anticipated outcomes, collapses under uncertainty due to the impossibility of exhaustively calculating long-term consequences; furthermore, it systematically marginalizes the agent's intrinsic moral quality (*ḥusn fā'ilī*).

In Shi'ite legal theology (*uṣūl al-fiqh*), a parallel dilemma is formulated concerning the epistemic authority of defeasible or conjectural evidence (*al-amārāt al-zannīyyah*), such as solitary reliable reports (*khabar al-wāḥid*) or the rational practice of the wise (*sīrat al-'uqalā'*). Known historically as "Ibn Qubba's puzzle" (*shubhat Ibn Qubba*), this theological skepticism queries: How can normative adherence to a fallible conjecture—which inherently risks diverging from objective reality—be reconciled with divine wisdom, justice, and teleology without committing a contradiction of divine purpose (*naqḍ al-gharaḍ*)?

Shaykh Murtaḍā al-Anṣārī (1214–1281 AH) formulated a groundbreaking resolution through his doctrine of *al-Maṣlaḥah al-Sulūkīyah* (the compensatory expediency of conduct). He argued that the agent's conscientious, procedural adherence (*al-sulūk al-ta'abbudī*)—that is, the internal and practical commitment to follow a pathway sanctioned by the Lawgiver—possesses an independent, compensatory good (*maṣlaḥah jibrānīyah*). Consequently, even if the conjecture fails to track objective reality (*al-wāqī'*), the agent's procedural and devoted engagement is ontologically and normatively meritorious, warranting divine justification and reward.

The central thesis and novel contribution of this study lie in the conceptual reverse-engineering and transposition of al-Anṣārī's doctrine into contemporary applied ethics. The paper investigates whether the triadic internal logic of *al-Maṣlaḥah al-Sulūkīyah*—the reality-appearance distinction (*wāqī'* vs. *ẓāhir*), the autonomous valuation of procedural conduct (*sulūk*), and the compensatory mechanism (*tadarruk*)—can provide an independent meta-ethical foundation for the "rational justification of moral action under uncertainty." While existing literature has largely confined al-Anṣārī's model to intra-jurisprudential debates or maintained a general comparison between law and ethics, this inquiry systematically reconstructs the doctrine into a freestanding, process-oriented normative ethical framework.

2. Methods

This study adopts an interdisciplinary, analytical-comparative methodology implemented across five systematic phases:

1. Textual and Doctrinal Reconstruction: Drawing directly from al-Anṣārī's magnum opus, *Farā'id al-Uṣūl*, and his lecture transcripts in *Maṭāriḥ al-Anzār*, the operative concepts of "reality" (*wāqī'*), "indicant" (*amārah*), "conduct" (*sulūk*), and "compensatory good" (*maṣlaḥah jibrānīyah*) were critically dissected. The analysis demonstrates that al-Anṣārī's solution rejects both pure instrumentalism/pathway theory (*al-ṭarīqīyah al-maḥḍah*—mere legal excusability) and radical constructivism/causality (*al-sababīyah al-maḥḍah*—ontological

alteration of reality), identifying instead an autonomous value inherent in the secondary consideration (al-‘unwān al-thānawī) of procedural obedience.

2. Philosophical Grounding via Transcendent Philosophy: To transpose this juridical structure into ethics, the study grounds the framework in Mullā Ṣadrā’s al-Ḥikmah al-Muta‘āliyah. Under Ṣadrian realism, moral qualities (ḥusn and qubḥ) are not arbitrary cultural conventions but existential attributes rooted in an action’s ontological relation to human perfection and substantial flourishing. This establishes an objective "moral reality" indispensable for distinguishing reality from epistemic appearance in ethics.

3. Systematic Conceptual Mapping: The primary juridical components were systematically translated into moral philosophy:

- Shar’ī Reality: Objective Moral Reality (an act’s ontological relation to existential perfection).
- Amārah (Defeasible Indicant): Valid Moral Conjecture (the outcome of rigorous applied moral reasoning / ethical ijtihād).
- Devotional Conduct (Sulūk): Moral Conduct (existential commitment to act upon valid conjecture to actualize virtue and participate in goodness).
- Compensatory Expediency: Compensatory Agentic Moral Worth (ḥusn fā’ilī) / Rational Justification.

4. Applied Case-Study Analysis: The framework was tested against two classical ethical dilemmas: the "necessity of deceptive speech (white lie) to preserve an innocent life" and "emergency medical triage under severe ICU resource scarcity."

5. Critical Benchmarking and Defense: The reconstructed model was comparatively evaluated against Kantian deontology and act-consequentialism, followed by a rigorous philosophical defense against the charges of moral relativism and epistemic subjectivism.

3. Findings

The investigation yielded several critical theoretical results:

- Formulation of the Principle of Rational Justification: The study articulates a concrete normative principle for practical decision-making:

Under epistemic uncertainty regarding objective moral reality, whenever an agent attains a "valid moral conjecture" through structured practical reasoning and acts with genuine "moral conduct," that action possesses full rational justification; the agent’s intrinsic agentic worth (ḥusn fā’ilī) ontologically compensates for any inadvertent divergence from objective moral reality (qubḥ fi’lī).

- Epistemic Derivation of "Valid Moral Conjecture": Unlike unreflective intuition or subjective guesswork, a valid moral conjecture is formalized as the output of rigorous ethical reasoning (ijtihād akhlāqī) integrating three sources: (a) the rational consensus of the wise (sīrat al-‘uqalā’) as an empirical marker of collective practical wisdom; (b) ontological cost-benefit analysis of existential harms and perfections; and (c) adherence to a rational hierarchy of intrinsic values.

- Ontological Grounding of "Moral Conduct": Informed by Ṣadrian substantial motion (al-ḥarakah al-jawhariyyah) and dispositional habitus (malakah), moral conduct is shown to transcend external physical output; it represents the soul’s intentional self-determination toward the rational good. Consequently, what appears in jurisprudence as a divinely enacted legal compensation (ja’l shar’ī) translates in ethics into the intrinsic ontological elevation of the soul.

- A Process-Oriented "Third Way": The model avoids both the rigid universalism of absolute deontology (by incorporating situational reasoning and dynamic prioritization) and the teleological reductionism of consequentialism (by decoupling moral justification from post-facto empirical outcomes).

- Refutation of Moral Relativism: The paper demonstrates that because objective moral reality remains singular, realist, and immutable, the divergence of valid epistemic conjectures

does not imply ontological relativism. The model strictly demarcates epistemic justification under uncertainty from ontological correctness.

- Explicit Scope Limitations: The framework explicitly identifies its boundary conditions: it applies solely to genuine zones of uncertainty (not self-evident moral truths), presumes an agent with sound dispositions (*salāmat al-fiṭrah*), condemns epistemic negligence, and requires external deliberative mechanisms (such as institutional consensus or consultation) to settle interpersonal social conflicts.

4. Conclusions

The study confirms that classical Islamic legal theory (*uṣūl al-fiqh*) possesses profound generative capacities for addressing contemporary ethical dilemmas. Reinterpreting al-Anṣārī's doctrine of *al-Maṣlaḥah al-Sulūkīyah* yields an autonomous, realist, and process-oriented framework that bridges the divide between internal agentic intentionality and external normativity. By demonstrating how agent-relative moral worth provides rational justification under uncertainty, this model provides actionable, philosophically rigorous guidance for contemporary challenges in biomedical ethics, institutional governance, and professional practice.

Key References (Selected & Romanized)

- Al-Anṣārī, M. (1383 AH). *Maṭāriḥ al-Anṣār* (2nd ed.). Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī.
- Al-Anṣārī, M. (1428 AH). *Farā'id al-Uṣūl* (9th ed.). Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī.
- Frankena, W. K. (2013). *Ethics* (H. Sadeqī, Trans., 4th ed.). Qom: Taha Publications.
- Gholāmrezā'ī, J., A'rāfi, A., & Sulṭānī, S. Z. (2023). The mutual interaction of jurisprudence and ethics in establishing the 'ethics of jurisprudence'. *Akhlāq-i Vahyānī*, 13(1), 151–185.
- Hāshimī, S. A. (2023). A systematic reformulation of *al-Maṣlaḥah al-Sulūkīyah* with a theological and doctrinal approach. *Pajūhishhā-yi Uṣūlī*, 6(6), 129–154.
- Kant, I. (1999). *Lectures on Ethics* (M. Šānī'ī Darrah-Bīdī, Trans.). Tehran: Naqsh-o-Negār.
- Miṣbāḥ Yazdī, M. T. (2005). *A Critical Examination of Ethical Schools*. Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.
- Miršānī, S. M. B. (2023). A feasibility study on formulating constitutive rulings (*aḥkāṃ waḍ'īyah*) in ethics. *Pajūhishnāmah-i Akhlāq*, 16(60), 7–28.
- Muḥammadī Munfard, B. (2013). Moral realism with an emphasis on Ṣadrian thought. *Pajūhishnāmah-i Akhlāq*, 6(19), 99–118.
- Mullā Ṣadrā, M. (1981). *Al-Ḥikmah al-Muta'āliyah fī al-Asfār al-'Aqliyyah al-Arba'ah* (3rd ed.). Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī.

توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت؛ بازآفرینی نظریه مصلحت سلوکیه شیخ انصاری در اخلاق کاربردی

علی حاجی جعفری * ID

علمی - پژوهشی

چکیده

این پژوهش با هدف پاسخ به مسئله «چگونگی توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط فقدان قطعیت» و با روشی تحلیلی تطبیقی و بینارشته‌ای، به بازخوانی و بازآفرینی نظریه «مصلحت سلوکیه» شیخ انصاری در حیطه اخلاق کاربردی می‌پردازد. پرسش محوری آن است که آیا الگوی «سلوک تبعدی» مبتنی بر «ظن معتبر (اماره)» که در فقه برای توجیه حکم ظاهری و تکلیف عملی مکلف ارائه شده، می‌تواند مبنای نظری برای «توجیه عقلانی عمل اخلاقی» در شرایط عدم قطعیت قرار گیرد؟ یافته‌ها نشان می‌دهد که با تکیه بر مبانی واقع‌گرایی اخلاقی در حکمت متعالیه ملاصدرا، می‌توان مفاهیم کلیدی این نظریه (واقع، اماره، سلوک، مصلحت جبرانی) را به قلمرو اخلاق کاربردی انتقال داد. در الگوی پیشنهادی، «واقع اخلاقی» معادل کمال وجودی، «ظن معتبر اخلاقی» نتیجه فرآیند اجتهاد عقلانی، و «سلوک اخلاقی» قصد التزام به این ظن با نیت مشارکت در خیر و تحقق ملکه فضیلت در نفس است. عمل مبتنی بر این دو رکن، در شرایط عدم قطعیت، واجد توجیه عقلانی می‌شود و «حسن فاعلی» عامل، فقدان احتمالی مطابقت با واقع اخلاقی را جبران می‌کند. نوآوری مقاله در ارائه این الگوی سلوک‌محور برای حل مسئله در اخلاق کاربردی است که از یک‌سو با تأکید بر حسن فاعلی عقلانی، از نسیب‌گرایی می‌گریزد و از سوی دیگر، با فرآیندمحورکردن معیار توجیه، از جزمیت وظیفه‌گرایی مطلق و تقلیل‌گرایی نتیجه‌گرایی صرف فاصله می‌گیرد. این نظریه، پاسخی اسلامی و عقلانی به موقعیت‌های اخلاقی مبهم در عرصه‌های عملی مانند اخلاق پزشکی، رسانه و مدیریت ارائه می‌دهد.

کلیدواژه‌ها: مصلحت سلوکیه، توجیه عقلانی عمل اخلاقی، شیخ انصاری، اخلاق کاربردی، عدم قطعیت اخلاقی، حکمت متعالیه.

* دکترای تخصصی فلسفه حقوق، حقوق، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم، ایران؛ و سطح چهار حوزه علمیه قم، ایران.
(alihajijafari110@gmail.com)

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۰۸؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۵/۰۲/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۷؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۵/۱۶)

□ حاجی جعفری، علی (۱۴۰۵). توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت؛ بازآفرینی نظریه مصلحت سلوکیه شیخ انصاری در اخلاق کاربردی، فصلنامه اخلاقی و حیاتی، ۲ (۳۹)، ۸۵-۱۱۰. | DOI: 10.22034/re.2026.570291.2151

مقدمه

مسئله چگونگی عمل اخلاقی در شرایط فقدان علم و یقین، یکی از چالش‌های پایدار در حوزه اخلاق هنجاری (به‌عنوان شاخه‌ای از فلسفه اخلاق) است. هنگامی که واقعیت اخلاقی یک موقعیت مبهم است و قواعد کلی یا محاسبه پیامدها پاسخی قاطع ارائه نمی‌دهند، معیار عقلانی برای عمل اخلاقی مسئولانه چیست؟

این پرسش، هم در مکاتب اخلاق سکولار (با تعارض وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی) و هم در اندیشه اخلاقی اسلامی، حضوری پررنگ دارد.

پیش از پرداختن به پاسخ، لازم است بر تمایزی روششناختی تأکید شود: در فلسفه اخلاق، دو سطح تحلیلی متمایز وجود دارد؛ سطح اول به چیستی و ملاک ارزش اخلاقی (مثلاً فضیلت، سعادت، یا وظیفه) می‌پردازد، و سطح دوم به چگونگی تصمیم‌گیری و توجیه عقلانی عمل عامل اخلاقی در شرایط فقدان دسترسی قطعی به آن ملاک‌ها. پژوهش حاضر در سطح دوم حرکت می‌کند و در پی ارائه چارچوبی برای «توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت» است، نه تعریف مجدد از ذات ارزش اخلاقی.

در اندیشه اسلامی، نظریه «مصلحت سلوکیه» شیخ مرتضی انصاری، پاسخی اصولی-کلامی به مسئله مشابهی در فقه ارائه داده است: توجیه حکمت شارع در جعل حجیت برای امارات ظنی و اعتبار بخشیدن به «سلوک تبعدی» مکلف در مسیر این ظنون معتبر (شیخ انصاری، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۱۱۳). این پژوهش بر این فرض استوار است که این نظریه-پس از بازآفرینی و گذر از سطح جعل شرعی به سطح تحلیل عقلانی- ظرفیت بالایی برای الهام‌بخشی به یک چارچوب اخلاقی کارآمد در مواجهه با عدم قطعیت دارد.

مطالعات پیشین را می‌توان در چند محور دسته‌بندی کرد:

۱. تبیین نظریه مصلحت سلوکیه: پژوهش‌هایی مانند هاشمی (۱۴۰۲) به بازخوانی نظام‌وار این نظریه و مبانی کلامی آن پرداخته‌اند.

۲. نسبت‌سنجی فقه و اخلاق: مطالعاتی چون حسینی نسب و سموعی (۱۴۰۴)، شهریار و همکاران (۱۴۰۳)، و غلامرضایی و همکاران (۱۴۰۲) به بررسی امکان استنباط حکم اخلاقی از فقه، نقش بنای عقلا، و تأثیر متقابل این دو دانش برای تأسیس «فقه اخلاق» توجه کرده‌اند.

۳. مبانی معرفت‌شناختی اخلاق اسلامی: پژوهش‌هایی مانند عالم‌زاده نوری (۱۳۹۸) درباره حجیت خبر واحد در اخلاق، و غلامرضایی و همکاران (۱۴۰۳) درباره کارکردهای عقل در فقه الأخلاق اسلامی، به تقویت زیرساخت‌های خردگرایانه اخلاق اسلامی همت گمارده‌اند.

۴. مبانی هستی‌شناختی اخلاق: پژوهش محمدی منفرد (۱۳۹۲) به بسط خوانش واقع‌گرایانه از اخلاق در حکمت متعالیه پرداخته است.

۵. ساختار حکمی در اخلاق: تحقیق میرصانع (۱۴۰۲) با اثبات امکان طرح «احکام وضعی» در اخلاق، گامی مهم در هم‌سوسازی ساختار حکم‌شناسی در فقه و اخلاق برداشته است.

با وجود غنای این مطالعات، خلأ آشکاری در ادبیات موضوع دیده می‌شود: هیچ پژوهشی به صورت نظام‌مند، منطق درونی نظریه مصلحت سلوکیه را به‌عنوان منبعی برای ارائه چارچوبی در حوزه «توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت» مورد بازآفرینی قرار نداده است. مطالعات موجود یا صرفاً درون‌حوزه‌ای (فقه یا اخلاق) مانده‌اند، یا به نسبت‌سنجی کلی اکتفا کرده‌اند، و یا در سطح ملاک‌شناسی ارزش اخلاقی حرکت کرده‌اند، نه در سطح روش‌شناسی تصمیم‌گیری عملی. بنابراین، طرح چارچوبی مستقل با تکیه بر مهندسی معکوس نظریه شیخ انصاری-با هدف کاربرد در اخلاق کاربردی- امری بی‌سابقه و نوآورانه به‌شمار می‌آید.

هدف این پژوهش، فراتر از یک تطبیق ساده، بازآفرینی و صورت‌بندی مجدد نظریه مصلحت سلوکیه در قالب چارچوبی برای توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت است. برای نیل به این هدف، روند مقاله بدین شرح خواهد بود: نخست، نظریه محوری شیخ انصاری با تأکید بر مفاهیم «واقع»، «اماره»، «سلوک» و «مصلحت جبرانی» تبیین می‌شود. سپس، با تکیه بر مبانی واقع‌گرایانه حکمت متعالیه ملاصدرا، امکان و سازوکار انتقال این چارچوب به عرصه اخلاق کاربردی بررسی شده و مفاهیم معادل «ظن معتبر اخلاقی» و «سلوک اخلاقی» تعریف می‌گردد. در گام بعد، الگوی نهایی ارائه و با تحلیل مثال‌های عینی آزمون می‌شود. درنهایت، جایگاه این الگو در تقابل با مکاتب مسلط فلسفه اخلاق روشن شده، به اشکال نسبی‌گرایی پاسخ داده شده و محدودیت‌های آن به صراحت بیان می‌گردد. نوآوری مقاله در ایجاد پیوندی روش‌شناختی بین اندیشه اصولی شیخ انصاری و دغدغه‌های امروزی اخلاق کاربردی است؛ پیوندی که می‌تواند افق‌های تازه‌ای در مواجهه عقلانی با معضلات اخلاقی جهان پیچیده معاصر بگشاید.

۱. تبیین نظریه محوری؛ الگوی «سلوک تعبدی» در اندیشه شیخ انصاری

مسئله مرکزی در حجیت امارات ظنی (مانند خبر واحد یا بنای عقلا) این است: چگونه می‌توان عمل براساس ظنی را که احتمال خطا دارد، با حکمت و لطف الهی سازگار دانست؟ این پرسش، صرفاً یک مسئله اصولی کاربردی نیست، بلکه به حکمت تشریعی شارع مقدس و منطق حاکم بر نظام تکلیف در شرایط فقدان دسترسی علمی به واقع باز می‌گردد. شیخ مرتضی انصاری در پاسخ به این پرسش کلیدی، نظریه بدیع «مصلحت سلوکیه» را ارائه می‌دهد که فراتر از دو گزینه رایج «طریقت محض» (صرف معذوریت) و «سببیت محض» (تغییر واقع) قرار می‌گیرد. در این بخش، کالبدشکافی این نظریه با تأکید بر سه عنصر کلیدی انجام می‌شود که برای ساختن یک الگوی اخلاقی در شرایط عدم قطعیت، قابلیت الهام‌گیری بنیادین دارند: تفکیک «واقع» از «ظاهر»، ارزش‌آفرینی «سلوک» به‌طور مستقل، و مکانیزم «جبران» از طریق مصلحت سلوکیه.

۱.۱. معمای اصلی؛ شبهه ابن قبه و ضرورت یک راه‌حل جبرانی

مسئله از تقریر عمیق «شبهه ابن قبه» آغاز می‌شود: اگر شارع حکیم، عملی را براساس «ظن معتبر» (اماره) واجب کند، درحالی‌که ممکن است آن ظن با «واقع» دارای مصلحت ذاتی مطابقت نداشته باشد، آیا این به معنای تجویز راهی است که ممکن است به فوت مصلحت واقعی بیانجامد؟ اگر چنین باشد، آیا این امر - که نوعی «نقض غرض» یا دست کم «عدم تحقق غرض اصلی» است - قبیح نیست؟ (شیخ انصاری، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۱۰۸).

این اشکال، بر پایه یک واقع‌گرایی در تحلیل تشریع مطرح می‌شود: گویا غایت تشریع، تحقق عینی مصلحت واقعی در عالم خارج است و اماره ظنی، ابزاری ناقص برای نیل به آن غایت می‌نماید. پاسخ رایج «معذوریت عامل» (طریقت محض) اگرچه در تیره تکلیفی مکلف کارگر می‌افتد، اما در مقام تبیین حکمت فعلی شارع در جعل حجیت برای امارات ظنی قاصر است؛ زیرا پرسش اصلی بر سر توجیه غایت‌مندانه فعل شارع است، نه صرفاً وضع تکلیف برای مکلف. این خلأ نظری، ضرورت ارائه راه‌حلی را نشان می‌داد که هم معذوریت را حفظ کند و هم حکمت شارع را به نحوی متین تبیین نماید.

۱.۲. هسته نظریه: مصلحتی در نفس سلوک، نه در مؤدا

شیخ انصاری راه‌حلی مبتکرانه و متکی بر کرامت عاملیت انسان ارائه می‌دهد. وی با دقتی کم‌نظیر

می‌گوید: «إلا أن العمل على طبق تلك الأمانة والالتزام به في مقام العمل على أنه هو الواقع... يشتمل على مصلحة فأوجب الشارع» (همان، ص ۴۴). نکته محوری در این عبارت، تأکید بر دو رکن «العمل على طبق الأمانة» و «الالتزام... على أنه هو الواقع» است. این ترکیب، چیزی فراتر از عمل صرف (مؤدا) است. شارع، این نحوه از فعل همراه با التزام قلبی و عملی به این‌که آن راه، راه شرع است را به‌خودی‌خود دارای مصلحت می‌داند. این مصلحت، ذاتی خود این سلوک است و به‌عنوان یک عنصر جبرانی، کمبود یا احتمال خطای موجود در مسیر کشف واقع را جبران می‌کند: «فالمصلحة المتدركة لهذا الفائت ترجع إلى نفس هذا السلوك» (همان، ص ۱۱۵). بنابراین، شارع نه صرفاً یک راه را نشان داده (طریقت محض)، و نه واقع را تغییر داده (سببیت محض)، بلکه برای سلوک متعبدانه مکلف در آن مسیر معین، مصلحت جبرانی مستقلاً مقرر کرده است.

این مصلحت، ماهیتاً جعل شرعی دارد؛ بدین معنا که شارع به حکمت و لطف خود، برای نفس این سلوک ارزش و پاداش قرار داده است، نه آنکه این ارزش به‌طور مستقل و پیشینی در خود سلوک نهفته باشد. با این حال، این جعل شرعی با بنای عقلاً نیز هماهنگی دارد، زیرا عقلاً نیز در نظام‌های هنجاری خود، برای التزام عملی به راه‌های معتبر (هرچند احتمال خطا داشته باشند) ارزش قائل می‌شوند. آنچه این نظریه را متمایز می‌کند، تأکید بر «عنوان ثانی» سلوک (یعنی التزام تعبدی به مسیر معین شارع) است، نه صرف عمل بیرونی.

۱.۳. مفاهیم کلیدی و تمایزات بنیادین

پس از تبیین اجمالی نظریه مصلحت سلوکیه، اکنون پیش از ورود به جزئیات تطبیق، لازم است مفاهیم کلیدی آن را به صورت نظام‌مند تعریف کنیم تا زمینه برای انتقال به حوزه اخلاق فراهم گردد:

- واقع: حکم ثابت و تغییرناپذیری است که بین عالم و جاهل مشترک است. اماره هیچ تأثیری در ذات و تحقق خارجی آن ندارد. به تعبیر شیخ «إنَّ الواقع أمرٌ معینٌ غیرٌ مُتَغیِّرٌ» (شیخ انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۷). واقع، غایت آرمانی نظام تکلیف است. این نگاه، مبتنی بر واقع‌گرایی در تشریع است؛ یعنی احکام شرعی، واقعیتی مستقل از علم و جهل مکلف دارند.

- اماره: طریقی محض برای کشف واقع است. نه واقع‌ساز است و نه در مؤدای خود (نتیجه عمل) مصلحت‌آفرین. نقش آن صرفاً «إفادة الظن المعتبر» است (شیخ انصاری، ۱۴۲۸، ج ۱، ص ۱۱۴). اماره، خط‌کشی معتبر در دست مکلف جوینده است.

• سلوک/ تبعیت: این مفهوم، قلب تپنده و نوآوری مرکزی نظریه است. سلوک، عنصری مستقل از صرف عمل بیرونی (مؤدا) است. شیخ آن را «الالتزام العملى» و «قصد الاتباع» مکلف به راهی می‌داند که شارع آن را معتبر شمرده است (شیخ انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۵-۱۳۸). سلوک، در حقیقت، حُسن فاعلی متعبدانه در چارچوب یک نظام هنجاری (شریعت) است. تمایز «حُسن فاعلی» (کیفیت نفسانی فاعل) از «حُسن فعلی» (ویژگی عینی فعل در خارج) در همینجا معنا می‌یابد: آنچه حامل مصلحت جبرانی می‌شود، حُسن فاعلی عامل است، نه صفت عینی عمل انجام‌شده. مصلحت، به این «عنوان ثانی» (سلوک تعبدی) تعلق می‌گیرد، نه به نفس الامر یا عمل ظاهری به‌عنوان «عنوان اول».

• مصلحت جبرانی: ماهیتی تدارکی و جبرانی دارد. این مصلحت «به‌مقدار و حدود همان سلوک، و در چارچوب مجاز عمل می‌کند» (شیخ انصاری، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۱۲۰). علت تعلق این مصلحت، خود سلوک عامل است، نه اماره. به‌بیان دیگر، این مصلحت، عنصری جبرانی و ترمیمی است که به‌دلیل «عمل صالح انجام‌شده در مسیر اطاعت» (ولو با خطای در نتیجه) عاید عامل می‌شود، نه به‌دلیل دستیابی قطعی به نتیجه مطلوب واقعی.

۱.۴. پاسخ به یک اشکال محوری؛ آیا سلوک غیر از عمل است؟!

اشکال اصلی و بدیهی نمای این نظریه این است: سلوک را چیزی جز همان «عمل به مؤدای اماره» نمی‌توان دانست؛ پس چگونه می‌توان برای چیزی که عین عمل است، مصلحتی مستقل و جبرانی قائل شد؟ پاسخ شیخ انصاری، مبتنی بر یک تحلیل دقیق از «عناوین اعتباری» است. از نظر وی، این دو در عالم خارج یک فعل فیزیکی هستند اما با دو عنوان مستقل قابل لحاظ می‌شوند (مانند اجتماع امر و نهی در یک فعل). آنچه حامل مصلحت است، عنوان «سلوک و تعبد» است که به نیت، قصد اطاعت و التزام درونی بازمی‌گردد. روایاتی که بر جایگاه نیت تأکید می‌کنند-مانند حدیث «بَيَّئَةُ الْمُؤْمِنِ خَيْرٌ مِنْ عَمَلِهِ» (شیخ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۸۴)- می‌تواند مؤیدی بر این تمایز در نظر گرفته شود، هرچند خود شیخ انصاری مستقیماً به این روایت استناد نکرده است. بنابراین، یک فعل واحد می‌تواند واجد دو امر متمایز باشد:

۱. نتیجه ناشی از مطابقت با واقع (که ممکن است محقق نشود و مربوط به حُسن فعلی عمل است)؛
۲. مصلحت ناشی از سلوک تعبدی (که همواره با قصد اطاعت محقق می‌شود و مربوط به حُسن فاعلی عامل است).

نظریه شیخ انصاری، عنصر دوم را به عنوان مکانیزم جبرانی الهی در شرایط عدم قطعیت برجسته می‌سازد. مصلحت به این عنوان اعتباری ارزش آفرین (سلوک) تعلق می‌گیرد، بی‌آنکه لازم باشد در مؤدای عمل یا واقع تغییری ایجاد شود.

۱.۵. پشتوانه کلامی نظریه؛ لطف و حکمت الهی

شیخ انصاری برای اثبات این که شارع چنین مصلحت جبرانی را مقرر می‌کند، به صفات الهی و اصول کلامی استناد می‌جوید. استدلال وی مبتنی بر «لطف» است که در کلام امامیه، فعلی لازم از سوی خداوند برای تقریب بنده به طاعت و دوری از معصیت، بی‌آنکه اختیار را سلب کند، شمرده می‌شود. وی تصریح می‌کند «قَصَّةُ اللُّطْفِ الْوَاجِبِ عَلَى اللُّطِيفِ الْحَكِيمِ اشْتِمَالُ ذَلِكَ الطَّرِيقِ عَلَى مَصْلَحَةِ مَتَدَارِكَةِ لِمَا هُوَ الْفَائِتُ» (شیخ انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۵). یعنی لطف و حکمت خداوند کریم و علیم، ایجاب می‌کند که راه ظنی معتبر، مشتمل بر مصلحت تدارکی باشد. در غیر این صورت، یا نقض غرض (اگر شارع به دنبال مصلحت نباشد) یا خلاف حکمت (اگر راهی بی‌فایده و بدون جبران تجویز کند) رخ می‌داد که با صفات کمالیه الهی ناسازگار است. جعل مصلحت برای سلوک، تجلی لطف الهی در شرایط «اجتهاد و احتمال خطا» است که خود، بخشی اجتناب‌ناپذیر از زندگی بشری در عصر غیبت و به‌طور کلی در بسیاری از عرصه‌های عملی است.

نظریه مصلحت سلوکیه شیخ انصاری، مدلی پیچیده، واقع‌گرایانه و مبتنی بر کرامت‌عاملیت انسان ارائه می‌دهد. در این مدل، «نیت تعبد» و «التزام عملی» به راهی که شارع آن را معتبر شناخته، حتی در شرایط فقدان دسترسی علمی به واقع و احتمال خطا، به‌خودی‌خود آفریننده مصلحتی مستقل و جبرانی است. این نگاه، نه یک نگاه حداقلی منفعل (صرف معذوریت) است و نه یک نگاه حداکثری خیالی (تصویب و نسبی شدن واقع). بلکه نگاهی لطف‌محور است که جایگاه «حُسن فاعلی» و «تعبد» را در نظام تکلیف الهی به رسمیت می‌شناسد و برای فاعل جوینده در میدان احتمالات، پشتوانه ارزشی فراهم می‌کند. این نگاه دقیقاً نشان می‌دهد که چگونه یک نظام هنجاری می‌تواند بدون افتادن در دام تصویب (نسبی‌گرایی) یا جزمیت غیرواقع‌بینانه، برای کنش مسئولانه در «عالم ظنون معتبر» اعتبار قائل شود.

نکته تأملی: اگرچه نظریه مصلحت سلوکیه در اصل خود مبتنی بر جعل شرعی و خطاب شارع است، اما «منطق درونی» آن یعنی تفکیک «واقع» از «ظاهر»، ارزش آفرینی مستقل «سلوک» (حُسن

فاعلی)، و مکانیزم «جبران» از طریق مصلحت سلوکیه- قابلیت بازآفرینی در سطح عقلانی و تسری به حوزه اخلاق را دارد؛ مشروط بر آنکه مفاهیم معادل بر اساس مبانی عقلانی بازتعریف شوند. پرسش بنیادین و گام بعدی این است: آیا این الگوی ظریف فقهی-اصولی را می‌توان از حیثه «شریعت الهی» و «تکلیف شرعی» به عرصه «عقل عملی بشری» و «تکلیف اخلاقی» تسری داد و از آن، چارچوبی برای توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت استخراج کرد؟

۲. سازوکار تطبیق؛ از فقه به اخلاق (به‌سوی الگوی «ارزش‌ظاهری اخلاقی»)

نظریه «مصلحت سلوکیه» شیخ انصاری، پاسخگویی اصولی به معمای تعبد در عرصه ظنون معتبر بود. پرسش محوری اکنون این است: آیا این الگوی ظریف که در حیثه «تکلیف شرعی» و در نسبت با «شارع حکیم» شکل گرفته، قابلیت تسری به حوزه «تکلیف اخلاقی» را دارد؟ پیش از پاسخ، باید تأکید کرد که آنچه در اینجا مدنظر است، تسری «منطق درونی حل مسئله در شرایط عدم قطعیت» است، نه انتقال مستقیم مفاهیم فقهی به اخلاق بدون واسطه. به‌ویژه، این تسری در سطح توجیه عملی صورت می‌پذیرد، نه در سطح تعریف ملاک ارزش اخلاقی. این بخش با اتکا بر مبانی حکمت متعالیه ملاصدرا نشان خواهد داد که این انتقال-بیرعایت تمایز یادشده-ممکن و ثمربخش است.

۲.۱. امکان‌سنجی؛ از واقع شرعی تا واقع اخلاقی در حکمت متعالیه

اساس نظریه شیخ انصاری بر تمایز «واقع» از «ظاهر» و جعل مصلحت برای «سلوک در مسیر ظاهر معتبر» استوار است. برای امکان انتقال این ساختار به اخلاق، باید مفاهیم بنیادین آن در گفتمان فلسفه اخلاق اسلامی بازتعریف شوند. آنچه تسری می‌یابد سه عنصر است: (۱) تفکیک میان «واقع اخلاقی» و «ظن معتبر اخلاقی»؛ (۲) ارزش‌آفرینی مستقل «سلوک اخلاقی» (به‌مثابه حُسن فاعلی)؛ (۳) مکانیزم جبران از طریق ارزش وجودی خود سلوک.

الف) تمثیل ساختاری و منطق مشترک: مسئله محوری در هر دو عرصه، تعامل فاعل عاقل با واقعیتی نامعلوم تحت هدایت یک منبع حکیم است. در فقه، این منبع، «شارع مقدس» است که با جعل «اماره»، مسیر سلوک عملی را در شرایط ظن معین می‌کند. در فلسفه اخلاق، عقل عملی-به‌ویژه در چارچوب حکمت متعالیه- به‌عنوان قوه‌ای کاشف از نظام وجودی خیر و شر تلقی می‌شود (ملاصدرا، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۰). البته این تشابه ساختاری به معنای هم‌سطحی فقه و اخلاق

نیست؛ فقه در صدد بیان تکالیف شرعی و اخلاق در صدد تبیین بایدها و نبایدهای ناظر به کمال وجودی است. اما آنچه دو حوزه را در این مسئله خاص (چگونگی تصمیم‌گیری در شرایط عدم قطعیت) به هم نزدیک می‌کند، اشتراک در مسئله «تعامل عامل با واقعیت نامعلوم» است، نه همسانی در همه سطوح.

ب) تبیین «واقع اخلاقی» در حکمت متعالیه: نقطه آغاز، پذیرش واقع‌گرایی اخلاقی وجودشناختی است. براساس مبانی ملاصدرا، حقایق اخلاقی-به‌ویژه خوبی و بدی-اموری صرفاً اعتباری یا احساسی نیستند، بلکه دارای واقعیتی وجودی هستند. حُسن و قُبْح، کیفیاتی هستند که از نسبت افعال با «سعادت حقیقی» انسان ناشی می‌شوند؛ سعادت که خود، «نیل به کمال وجودی متناسب با هر وجودی» است (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۹، ص ۱۲۱). بنابراین، «واقع اخلاقی»، همان نسبت ثابت و عینی یک فعل با کمال وجودی فاعل و سایر موجودات در نظام احسن هستی است. البته چنانچه پیش‌تر توجه داده شد ملاصدرا مستقیماً نظریه «ظن معتبر اخلاقی» را مطرح نکرده است، اما مبانی هستی‌شناختی و معرفت‌شناختی او (مانند واقع‌گرایی، حرکت جوهری نفس، و اتحاد نفس با افعال) بستر مناسبی برای بازآفرینی چنین نظریه‌ای فراهم می‌کند.

ج) معناداری «ظاهر» در ساحت اخلاق: انسان در پهنه عمل، به ندرت به علم حضوری یا حصولی قطعی به این نسبت‌های وجودی دست می‌یابد. ما در انبوهی از ظنون زندگی می‌کنیم. پرسش از حجیت و اعتبار عمل براساس این ظنون، عیناً به عرصه اخلاق نیز کشیده می‌شود. اگر عقل، منبع کشف اخلاقیات است، آیا می‌تواند برای ظنون معتبر ناشی از کارکرد صحیح خود نیز حجیت قائل شود و برای سلوک براساس آن‌ها ارزشی مستقل قائل گردد؟ پاسخ این پرسش، گام بعدی است.

۲.۲. بنیان‌های الگوی اخلاقی برگرفته از مصلحت سلوکیه

برای بازآفرینی الگوی اخلاقی متناظر (نه صرفاً تمثیل ساده)، نیازمند تعریف دقیق دو رکن هستیم: «ظن معتبر اخلاقی» (به‌مثابه جایگزین اماره در سطح عقلانی) و «سلوک اخلاقی» (به‌مثابه جایگزین تعبد فقهی در سطح وجودی).

الف) ظن معتبر اخلاقی؛ نتیجه فرآیند اجتهاد عقلانی:

ظن معتبر اخلاقی، نتیجه نهایی فرآیندی است که می‌توان آن را «اجتهاد اخلاقی» نامید. در این

فرآیند، عامل اخلاقی - با بهره‌گیری از همه قوای معرفتی خود - می‌کوشد در یک موقعیت مشخص، بهترین تخمین عقلانی را از «نسبت یک فعل خاص با کمال وجودی (سعادت حقیقی) فاعل و ذی‌نفعان» ارائه دهد. این ظن، یک گمان شخصی ساده نیست، بلکه حاصل کاربست روش‌مند عقل عملی در شرایط فقدان علم است.

این ظن از تلفیق نظام‌مند چند منبع شکل می‌گیرد:

۱. سیره عقلا به‌عنوان قرینه‌ای تجربی و اجتماع‌یافته از خرد عملی بشری در کشف مناسبات عادلانه و مصلحت‌آمیز: این سیره منبع قطعی نیست، بلکه مؤیدی عقلایی است که در کنار سایر منابع، به تشکیل ظن معتبر کمک می‌کند.^۱

۲. تحلیل وجودی مصالح و مفاسد: ارزیابی عینی این که یک فعل خاص، چگونه بر تحقق یا تعطیل کمالات وجودی ذاتی (مانند حیات، علم، عدالت، کرامت) تأثیر می‌گذارد.

۳. سلسله مراتب عقلانی ارزش‌های وجودی: تشخیص اولویت کمالات برتر و بنیادین‌تر بر کمالات فروتر.

حجیت این ظن معتبر از دو جا سرچشمه می‌گیرد:

۱. نقش ذاتی عقل به‌عنوان قوه کاشف: بر اساس مبانی حکمت متعالیه، عقل (اعم از نظری و عملی) قوه‌ای است که حقیقت اشیاء را کشف می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۰). در نبود دسترسی به علم قطعی، بهترین حکم عقلانی حاصل از فرآیند اجتهاد، معتبرترین راهنمای عملی موجود است. (البته خود ملاصدرا مستقیماً نظریه «ظن معتبر اخلاقی» را مطرح نکرده، اما مبانی واقع‌گرایانه او این امکان را فراهم می‌کند.)

۲. غایت‌مندی نظام هستی: بر اساس مبانی صدرایی، افعال انسان علل وجودی سعادت یا شقاوت او هستند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۳۷۶). عقل نیز کاشف این رابطه است. بنابراین، تبعیت از بهترین حکم عقلانی در یک موقعیت، همراهی آگاهانه با جریان غایی هستی به‌سوی کمال محسوب می‌شود.

۱. این بحث برگرفته از روش‌شناسی بنای عقلا در اصول فقه است و نیازی به احاله به قضیه قطعی عقلی ندارد، زیرا نفس کربست این سیره در فرآیند اجتهاد اخلاقی - که با رعایت ضوابط روشی و نقدپذیری همراه است - عقلایی بودن آن را تضمین می‌کند. همچنین، این سیره مستقل از نظریه مصلحت سلوکیه است و شهید صدر که خود با این نظریه مخالف بود، نیز حجیت بنای عقلا را پذیرفته است؛ بنابراین ایراد مذکور متوجه الگوی حاضر نیست.

ب) سلوک اخلاقی؛ قصد تحقق ملکه و حرکت جوهری به سوی خیر:

- سلوک اخلاقی، قصد و التزام وجودی فاعل به عمل بر مبنای آن ظن معتبر، با نیت اصلی «همراهی با مسیر خیر کشف شده توسط عقل و مشارکت در تحقق یک ملکه فضیلت در نفس خویش» است. این، فراتر از انجام صرف عمل بیرونی (مؤدا) است.
- در فقه، سلوک به معنای «التزام عملی و قصد اطاعت» است (شیخ انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۵-۱۳۸). در حکمت متعالیه، این التزام، صورتی وجودشناختی می‌یابد. تکرار اعمال نیک-که با «سلوک اخلاقی» آغاز می‌شوند- به تدریج هیئتی ثابت (ملکه) در نفس ایجاد می‌کند (ملاصدرا، ۱۳۶۶، ج ۵، ص ۱۸۷). نفس با افعالش اتحاد وجودی می‌یابد و از طریق آن‌ها کمال پیدا می‌کند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۴، ص ۲۰۵). بنابراین، سلوک اخلاقی، تنها یک نیت روانی نیست؛ بلکه نخستین گام در «حرکت جوهری» نفس به سوی فعلیت یافتن صورت فضیلت است. حُسن فاعلی وجودی این سلوک ناشی از همین نقش تکوینی آن در تکامل نفس انسان است. به عبارت دیگر، آنچه در فقه به عنوان «مصلحت جبرانی» (جعل شرعی) ظاهر می‌شود، در اخلاق به «حُسن فاعلی ذاتی سلوک در سیر تکاملی نفس» تبدیل می‌گردد.

۲.۳. صورت‌بندی الگوی نهایی: اصل «توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت»

با تلفیق این دو رکن، الگوی اخلاقی الهام‌گرفته از مصلحت سلوکیه را می‌توان در قالب اصل زیر صورت‌بندی کرد:

در شرایط عدم قطعیت نسبت به واقع اخلاقی (یعنی نسبت عینی فعل با کمال وجودی)، هرگاه فاعلی با انجام فرآیند اجتهاد اخلاقی (مبتنی بر سیره عقلا، تحلیل وجودی مصالح و مراتب ارزشی) به یک «ظن معتبر اخلاقی» دست یابد، و سپس با «قصد سلوک اخلاقی» (یعنی التزام وجودی به آن ظن به‌مثابه مسیر مشارکت در خیر و بستر ساز حرکت جوهری نفس به سوی فضیلت) عمل کند، آن فعل از توجیه عقلانی برخوردار است و «حُسن فاعلی» عامل (که همان سلوک اخلاقی اوست) به‌مثابه تجلی حکمت و لطف الهی در نظام تکوین، فقدان احتمالی مطابقت با واقع اخلاقی را-از طریق تقویت نفس و استمرار سیر تکاملی آن- جبران می‌کند.

این اصل، سه گزاره کلیدی را دربردارد:

۱. معیار عمل اخلاقی در عدم قطعیت: تلفیق «ظن معتبر اخلاقی» (به‌مثابه حُسن فعلی عقلانی)

و «سلوک اخلاقی» (به مثابه حُسن فاعلی وجودی)؛

۲. منشأ استقلال توجیه: توجیه عقلانی عمل، به نفس سلوک متعهد به عقلانیت تعلق دارد، نه به قطعیت در نتیجه یا مطابقت با واقع؛

۳. مکانیزم جبران: جبران فقدان احتمالی مطابقت با واقع، نه از طریق پاداشی بیرونی، بلکه از طریق تحقق همان حُسن فاعلی درونی سلوک صورت می‌پذیرد که نفس را تقویت کرده و مسیر کمال را هموار می‌سازد.

۲.۴. تحلیل مثال‌های محوری؛ کاربرست الگو در دو معضل اخلاقی

برای عینیت بخشیدن به الگو و نیز نشان دادن گستره کاربرست آن، دو مثال را بررسی می‌کنیم؛ یکی معضل کلاسیک «دروغ برای نجات جان» (که در ادبیات فلسفه اخلاق پرچالش است) و دیگری معضل پزشکی «انتخاب بین دو بیمار در شرایط اضطراری» (که بار مناقشه کمتری دارد). هدف اصلی، روشن‌سازی منطق درونی الگوست، نه ادعای برتری آن بر سایر نظریه‌های اخلاق اسلامی. مثال اول: معضل «دروغ‌گویی مصلحت‌آمیز»

واقع اخلاقی نامعلوم: نسبت دقیق دو فعل «دروغ گفتن» و «راست گفتن» با کمال وجودی در موقعیت خاص چیست؟

تعارض دو ارزش وجودی: «حفظ حیات بی‌گناه» (کمال بنیادین) و «صداقت در گفتار» (کمال ارتباطی و اتصال به واقعیت).

تشکیل ظن معتبر اخلاقی: عامل اخلاقی با بهره‌گیری از عقل عملی خود وارد فرآیند اجتهاد می‌شود:

- تحلیل مصلحت وجودی: نجات جان، شرط امکان هر کمال دیگری برای آن فرد و تحقق عدالت است.
 - سیره عقلا: در جوامع انسانی، قُبَح قتل بی‌گناه به مراتب شدیدتر از قُبَح دروغ مصلحت‌آمیز در شرایط حاد تلقی می‌شود.
 - سلسله مراتب ارزش: «حیات» در اینجا از «صداقت در این گزاره خاص» رجحان وجودی آشکار دارد.
- نتیجه اجتهاد (ظن معتبر): فعل «دروغ گفتن برای نجات جان» در این شرایط خاص، راجح و

اخلاقاً مجاز (یا حتی واجب) است.

سلوک اخلاقی: فاعل با نیت «همراهی با مسیر خیر کشف‌شده توسط عقل و تربیت نفس در ملکه شجاعت اخلاقی» عمل می‌کند.

تحقق توجیه عقلانی عمل: حتی در صورت خطای احتمالی در ظن، خود سلوک اخلاقی فاعل واجد حُسن فاعلی است.

مثال دوم: معضل «انتخاب بین دو بیمار در شرایط اضطراری»

در یک اورژانس، دو بیمار هم‌زمان مراجعه می‌کنند و تنها یک تخت آی‌سی‌یو موجود است. پزشک اطلاع دقیقی از اولویت شدت خطر ندارد.

تشکیل ظن معتبر اخلاقی: پزشک با بهره‌گیری از عقل عملی خود وارد فرآیند اجتهاد می‌شود:

- تحلیل مصلحت وجودی: حفظ حیات هر دو بیمار کمال بنیادین است.
- سیره عقلا: در نظام‌های پزشکی معتبر، در شرایط عدم علم به اولویت، استفاده از معیارهای بالینی موجود (هرچند ظنی) ملاک قرار می‌گیرد.
- سلسله مراتب ارزش: در نبود علم به اولویت، هر اقدامی مبتنی بر بهترین تخمین عقلانی مجاز است.

نتیجه اجتهاد (ظن معتبر): پزشک براساس نمره شدت بیماری (یا سایر معیارهای بالینی) به ظن معتبر می‌رسد که بیمار «الف» (مثلاً) اولویت دارد.

سلوک اخلاقی: پزشک با نیت «همراهی با مسیر خیر کشف‌شده توسط عقل و تربیت نفس در ملکه مسئولیت‌پذیری» عمل می‌کند.

تحقق توجیه عقلانی عمل: حتی اگر بعداً مشخص شود که بیمار «ب» در آن شرایط اولویت بیشتری داشته، خود سلوک اخلاقی پزشک واجد حُسن فاعلی است.

نکات پایانی

۱. در مورد مثال اول (دروغ مصلحت‌آمیز): در فلسفه اخلاق اسلامی، برای این معضل راه‌حل‌های دیگری نیز مطرح شده است، از جمله «تصرف در موضوع» (مانند توریه یا سخن گفتن به گونه‌ای که هم راست باشد و هم فریبنده) که در آثار نوشته شده در این زمینه به آن اشاره گردیده است (ر.ک: مصباح یزدی، ۱۳۹۱؛ دیلمی و آذربایجانی، ۱۳۹۷). الگوی حاضر در صدد نفی آن راه‌حل‌ها نیست، بلکه

در پی نشان دادن ظرفیت مصلحت سلوکیه برای توجیه عمل در شرایطی است که حتی تصرف در موضوع نیز ممکن نباشد یا عامل به آن دسترسی نداشته باشد. بنابراین، این مثال صرفاً یک کاربرد ممکن از الگورا نشان می‌دهد، نه لزوماً بهترین یا یگانه راه‌حل.

۲. روشن‌سازی حدود مثال‌ها: هر دو مثال صرفاً برای روشن‌سازی منطق درونی الگورا ارائه شده‌اند، نه اثبات تجربی یا برتری آن بر سایر نظریه‌ها. کار بست عملی الگو در موقعیت‌های واقعی نیازمند شرایطی از جمله سلامت فطرت، تربیت اخلاقی عامل، و در مورد مثال پزشکی، رعایت پروتکل‌های حرفه‌ای است.

بررسی این دو مثال نشان می‌دهد که الگوی پیشنهادی، با اقتباس از منطق مصلحت سلوکیه، می‌تواند چارچوبی برای توجیه عقلانی عمل در معضلات اخلاقی ارائه دهد. برای درک روشن‌تر این انتقال بینارشته‌ای، تطبیق نظام‌مند مفاهیم کلیدی نظریه شیخ انصاری با معادل‌های اخلاقی آن در جدول زیر ارائه می‌شود:

مفهوم در فقه (نظریه شیخ انصاری)	مفهوم معادل در اخلاق (الگوی پیشنهادی)	توضیح تطبیق
واقع (حکم ثابت شرعی)	واقع اخلاقی (نسبت عینی) فعل با کمال وجودی/ سعادت حقیقی	در هر دو نظام، امری ثابت، عینی و کشف‌پذیر برای عقل سلیم فرض می‌شود. در اخلاق، این واقعیت با تکیه بر مبانی واقع‌گرایی حکمت متعالیه تبیین می‌گردد.
اماره (ظن معتبر فقهی)	ظن معتبر اخلاقی (نتیجه فرآیند اجتهاد اخلاقی)	در هر دو، راهنمای عمل در فقدان علم به واقع است. حجیت در فقه از سوی شارع و در اخلاق، از نتیجه فرآیند استدلال عقلانی ناشی می‌شود.
سلوک/ تبعیت (التزام عملی به اماره)	سلوک اخلاقی (قصد التزام به ظن معتبر با نیت)	قلب نظریه در هر دو حوزه است. عنصر جبرانی به این «عنوان ثانی»

مشارکت در خیر و تحقق ملکه فضیلت)	(قصد تعبد در فقه / قصد التزام عقلانی در اخلاق) تعلق می‌گیرد، نه به نفس عمل بیرونی.
مصلحت سلوکیه (جبرانی)	هر دو، عنصری مستقل و تدارکی هستند که به سبب خود سلوک، برای جبران فقدان احتمالی مطابقت با واقع (مصلحت در فقه / کمال وجودی در اخلاق) مقرر می‌شوند.
	حسن فاعلی جبرانی

این تطبیق ساختاری نشان می‌دهد که چارچوب مصلحت سلوکیه، فراتر از حیطه فقه، قابلیت بازآفرینی در حوزه اخلاق عملی را دارد: بدون تغییر در ماهیت منطق درونی آن (تفکیک «واقع/ظاهر»، «عمل/سلوک» و تأکید بر جبران‌پذیری ذات سلوک)، و تنها با جایگزینی «خطاب شارع» با «کشف عقل» و «تشریع» با «تکوین».

حاصل، الگویی میانه‌رو است - نه صرفاً فقهی و نه صرفاً فلسفی - که در شرایط عدم قطعیت، کرامت فاعل جستجوگر را به رسمیت می‌شناسد؛ یعنی عمل براساس «ظن معتبر اخلاقی»، همراه با «قصد سلوک اخلاقی»، حتی در صورت خطا، واجد حسن فاعلی جبرانی است و از توجیه عقلانی برخوردار می‌گردد.

این الگو، هم‌اکنون آماده است تا در بخش بعدی، در محک مقایسه با وظیفه‌گرایی و نتیجه‌گرایی، تمایزهای بنیادین و مزیت‌های تبیینی خود را - به‌ویژه ظرفیت تلفیق عمل، نیت و فرآیند در یک چارچوب توجیه‌محور یکپارچه - به نمایش بگذارد.

۳. بررسی نتایج و دفع اشکالات

پس از صورت‌بندی الگوی «توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت» بر مبنای تطبیق نظریه «مصلحت سلوکیه» شیخ انصاری به عرصه اخلاق، اکنون باید جایگاه این الگو در منظومه فلسفه اخلاق مشخص شده، اشکالات مهم به آن پاسخ داده و حدود اعتبارش به‌روشنی ترسیم شود. این بخش، سه وظیفه اصلی را بر عهده دارد: تعیین موقعیت نظریه در تقابل با مکاتب مسلط،

دفاع از آن در برابر اتهام نسبی گرایی، و بیان صادقانه محدودیت‌هایش.

۳.۱. تمایز الگوی پیشنهادی از نتیجه گرایی و وظیفه گرایی مطلق

الگوی پیشنهادی، با الهام از منطق درونی مصلحت سلوکیه، به دنبال ارائه «راه سومی» در شرایط عدم قطعیت اخلاقی است که نه در دام تقلیل گرایی نتیجه محور گرفتار آید و نه در جزمیت قاعده محور مطلق محبوس شود. تمایز آن از دو مکتب اصلی هنجاری به شرح زیر است:

تمایز از نتیجه گرایی: نتیجه گرایی، ارزش اخلاقی یک فعل را منحصرأً به پیامدها و نتایج عینی و محسوس آن وابسته می‌داند (مصباح یزدی، ۱۳۸۴، ص ۱۷؛ فرانکنا، ۱۳۹۲، ص ۴۵). معیار نهایی، تحقق بیشترین خیر (اعم از لذت، سود یا کمال) است. در این نگاه، اگر عملی به نتیجه مطلوب نیانجامد، فاقد ارزش اخلاقی مثبت است، حتی اگر با نیت نیک انجام شده باشد.

تفاوت الگوی پیشنهادی: در الگوی مبتنی بر مصلحت سلوکیه، معیار توجیه عمل در شرایط عدم قطعیت، نه نتیجه قطعی، بلکه «فرآیند عقلانی دستیابی به ظن معتبر» و سپس «قصد سلوک اخلاقی» است. حُسن فاعلی به نفس این سلوک متعهدانه تعلق می‌گیرد. بنابراین، حتی اگر بر اثر خطای در ظن، نتیجه مطلوب واقعی حاصل نشود، عمل به دلیل کیفیت خاص ارتکابش (سلوک) واجد حُسن فاعلی جبرانی است. این منطق، مستقیماً از نظریه شیخ انصاری اقتباس شده که در آن مصلحت جبرانی، به «نفس السلوک و التزام» تعلق می‌گیرد، نه به مؤدای عمل (شیخ انصاری، ۱۴۲۸ق، ج ۱، ص ۱۲۰). به بیان دیگر، درحالی که نتیجه گرایی تنها به «حُسن فعلی» محقق شده در خارج نظر دارد، این الگو بر «حُسن فاعلی عقلانی شده» به عنوان منبع مستقل حُسن اخلاقی تأکید می‌ورزد.

تمایز از وظیفه گرایی مطلق (به ویژه کانتی): وظیفه گرایی، ارزش اخلاقی را در انطباق فعل با قاعده یا وظیفه ای ذاتی و جهان شمول می‌داند، مستقل از پیامدها (فرانکنا، ۱۳۹۲، ص ۴۵). کانت با طرح «امر مطلق»، صداقت را حتی در صورت منجر شدن به قتل، واجب می‌شمرد (کانت، ۱۳۷۸، ص ۳۱)، زیرا ارزش در «اراده خیر» و اطاعت از قانون عقلی است.

تفاوت الگوی پیشنهادی: این الگو، وجود قواعد کلی از پیش تعیین شده و مطلق برای همه موقعیت‌های پیچیده و مبهم اخلاقی را نفی نمی‌کند، اما تشخیص مصداق و تطبیق آن قاعده را در شرایط عدم قطعیت، نیازمند «اجتهاد اخلاقی» می‌داند. وظیفه در لحظه عمل، نه صرفاً تبعیت کورکورانه از یک قاعده کلی، بلکه عمل به مقتضای «ظن معتبر» ناشی از بهترین تلاش عقلانی برای کشف حکم واقع در آن موقعیت خاص است.

۳.۲. پاسخ به اشکال نسبی گرایی

مهم‌ترین و جدی‌ترین اتهام به چنین الگویی این است: اگر ملاک عمل در شرایط عدم قطعیت، «ظن معتبر» فرد باشد، آیا این به معنای توجیه نسبی گرایی اخلاقی نیست؟ آیا هر کس می‌تواند براساس برداشت شخصی خود (که آن را ظن معتبر می‌پندارد) عمل کند و آن را اخلاقی بداند؟

پاسخ این اشکال، بر سه پایه استوار است که مانع از افتادن الگو در دام نسبی گرایی می‌شود:

۱. پیش فرض واقع گرایی اخلاقی عینی: این الگو مبتنی بر واقع گرایی اخلاقی است. در چارچوب حکمت متعالیه ملاصدرا که پشتوانه فلسفی این تطبیق است، حقایق اخلاقی - یعنی نسبت‌های عینی افعال با کمال وجودی انسان (سعادت حقیقی) - اموری واقعی، وجودی و کشف پذیرند (ملاصدرا، ۱۳۵۴، ص ۳۷۶؛ ۱۹۸۱، ج ۹، ص ۱۲۱). ملاصدرا با رد دیدگاه اشاعره در انکار نقش عقل در تحسین و تقبیح، بر عقلانی و ذاتی بودن حُسن و قُبُح تأکید می‌ورزد (ملاصدرا، ۱۳۷۵، ص ۲۷۳). «عدم قطعیت»، ناظر به محدودیت ادراکی انسان است، نه نافی وجود واقعیت اخلاقی عینی؛ بنابراین، نسبی گرایی در سطح معرفت (اپستمیک) رخ می‌دهد، نه در سطح هستی (انتولوژیک).

۲. عینیت گرایی در فرآیند تشکیل «ظن معتبر»: ظن معتبر در این الگو، هر گمان شخصی و ساده‌ای نیست؛ بلکه نتیجه یک فرآیند عینی‌گرا و روش‌مند است که معیارهای تحدیدکننده دارد و از سلیقه فردی فراتر می‌رود. این ظن باید از ترکیب عقلانی «سیره عقلا» (به عنوان داده تجربی خرد جمعی آزموده)، «تحلیل وجودی مصالح و مفاسد» (ارزیابی عینی تأثیر بر کمالات انسانی ذاتی) و «سلسله مراتب عقلانی ارزش‌ها» استخراج شود. فرآیند استنباط نیز باید از حیث روش (عدم تعصب، در نظر گرفتن همه جوانب، رعایت اولویت‌ها) و از حیث محتوا (عدم تناقض با اصول قطعی عقلی و اخلاقی) قابل دفاع و نقد بین‌الذهانی باشد.

۳. تفکیک بین «صحت» و «تکلیف» براساس تمایز «واقع/ظاهر»: این الگو مدعی نیست که هر عملی که براساس ظن معتبر انجام شود، لزوماً مطابق با واقع اخلاقی (صحت مطلق) است. بلکه ادعا می‌کند چنین عملی، در شرایط فقدان علم، از توجیه عقلانی برخوردار است و فاعل آن، هم تکلیفاً معذور بوده و هم به پاس حُسن فاعلی‌اش (سلوک اخلاقی)، مستحق حُسن فاعلی جبرانی است. این تمایز، منطبق بر تمایز فقهی - اصولی بین «واقع» (حکم ثابت و تغییرناپذیر) و «حکم ظاهری» (حکم مبتنی بر اماره) است (شیخ انصاری، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۱۳۷).

نکته کلیدی در تمایز از نسبی گرایی اخلاقی: برای روشن‌تر شدن تمایز الگوی پیشنهادی از

نسبی‌گرایی، باید بر یک نکته بنیادین تأکید کرد: در مصلحت سلوکیه، واقع اخلاقی واحد و عینی فرض می‌شود و تکثر ظنون معتبر در میان فاعلان مختلف، به معنای تکثر واقع نیست. نسبی‌گرایان اخلاقی معمولاً واقع اخلاقی را امری متعدد، وابسته به فرد یا فرهنگ می‌دانند و معتقدند «خوب» و «بد» نسبی هستند. اما در الگوی حاضر، اختلاف در ظنون معتبر، ناظر به محدودیت معرفتی عاملان است، نه تعدد واقع. به عبارت دیگر، آنچه در این الگو ممکن است متعدد شود، «راه‌های دسترسی به واقع» است، نه خود واقع. به همین دلیل، این الگو از نسبی‌گرایی هستی‌شناختی (انتولوژیک) مبرا است و صرفاً در سطح معرفت‌شناختی (اپستمیک) با کثرت‌گرایی روشی مواجه است. این همان نقطه تمایز اساسی الگوی پیشنهادی از نظریه‌های نسبی‌گرا در فلسفه اخلاق است.

۳.۳. محدودیت‌های الگو (حوزه عدم قطعیت، نه احکام قطعی)

هر نظریه کارآمد، باید قلمرو اعتبار خود را به‌وضوح مشخص کند. الگوی پیشنهادی، یک نظریه عمومی برای همه ساحات اخلاق نیست، بلکه راه‌حلی ویژه برای یک مسئله خاص ارائه می‌دهد. محدودیت‌های آن عبارتند از:

۱. محدود به حوزه «عدم قطعیت»: «این الگو تنها در مواردی کاربرد دارد که علم یا یقین عقلانی به واقع اخلاقی وجود ندارد. در مواردی که حکم اخلاقی قطعی است (مانند قبح ذاتی ظلم، وجوب عدل در صورتی که مصداق آن روشن باشد، یا احکام شرعی قطعی‌الصدر)، باید به همان حکم قطعی عمل کرد. این الگو برای مناطق خاکستری و مبهم اخلاق طراحی شده است، جایی که عقل عملی در مقام کشف، به ظن معتبر می‌رسد، نه به علم. در احکام قطعی، منطق «مصلحت سلوکیه» جریان ندارد، زیرا اساساً راهی برای خطا در تشخیص وجود ندارد.

۲. نیازمند زیرساخت فضیلتی و فطرت سالم: این الگو، وجود یک سوژه اخلاقی متعهد و فضیلت‌مند و همچنین سلامت فطرت الهی را مفروض می‌گیرد (شیخ کلینی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، صص ۱۲-۱۳). کسی که فاقد فضایل بنیادینی چون «حقیقت‌جویی»، «انصاف» و «مسئولیت‌پذیری» است یا فطرتش مشوب شده، نمی‌تواند به درستی فرآیند تشکیل «ظن معتبر» را طی کند یا «قصد سلوک اخلاقی» اصیل داشته باشد. علم اخلاق، تنظیم‌کننده حالت نفس و پرورش‌دهنده همین ملکات است (نراقی، بی‌تا، ج ۱، صص ۹-۱۵). این الگو جایگزینی برای تربیت اخلاقی و پرورش ملکات نیست، بلکه ابزاری برای فرد تربیت‌یافته در مواجهه با معضلات پیچیده است.

۳. توجیه‌گر تبلی یا تعصب عقلانی نیست: شرط «ظن معتبر»، مستلزم انجام جدّ و جهد عقلانی (اجتهاد) و تحقیق منصفانه است. این الگو برای کسی که از سر تبلی، سطحی‌نگری یا تعصب (چه دینی و چه ایدئولوژیک)، در پی کشف حکم اخلاقی برنمی‌آید و براساس گمان‌های سُست یا هوا و هوس عمل می‌کند، مجوزی صادر نمی‌کند. مسئولیت‌پذیری معرفتی، شرط لازم بهره‌مندی از این الگوست.

۴. فاقد سازوکار خودکفا برای حل تعارض‌های اجتماعی ناشی از ظنون متعارض: در سطح اجتماعی و حقوقی، ممکن است افراد یا گروه‌های مختلف، هر یک با استناد به «ظن معتبر» خود، به تصمیمات متعارضی برسند که مدیریت اجتماعی را دشوار کند. این الگو، اگرچه برای داوری درباره توجیه عقلانی عمل فردی مفید است، اما به‌خودی‌خود، روش‌شناسی برای حل نهادی و اقتضایی تعارض‌های اجتماعی ناشی از کثرت آراء ظنی ارائه نمی‌دهد و نیازمند تکمیل با مکانیسم‌های دیگری مانند مشورت جمعی (شورا)، مرجعیت اخلاقی-دینی یا رعایت مصالح عمومی نظام است.

نتیجه‌گیری و نوآوری

یافته اصلی مقاله: این پژوهش نشان داد که نظریه مصلحت سلوکیه شیخ انصاری، پس از بازآفرینی در حوزه اخلاق کاربردی، می‌تواند چارچوبی برای توجیه عقلانی عمل در شرایط عدم قطعیت ارائه دهد. پاسخ به مسئله محوری مقاله (چگونگی توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط فقدان علم به واقع) آن است که قضایای اخلاقی برگرفته از ظنون معتبر نه تنها فاقد توجیه نیستند، بلکه خود سلوک عقلانی مبتنی بر این ظنون، واجد حُسن فاعلی جبرانی است. این حُسن فاعلی، فقدان احتمالی مطابقت با واقع را از طریق تقویت نفس و سیر تکاملی آن ترمیم می‌کند. بنابراین، الگوی پیشنهادی دو مشکل کلاسیک را همزمان حل می‌کند: از یک سو نسبی‌گرایی رخ نمی‌دهد (زیرا واقع اخلاقی واحد و عینی فرض می‌شود و تکثر ظنون معتبر به معنای تکثر واقع نیست)، و از سوی دیگر تکلیف در شرایط عدم قطعیت معطل نمی‌ماند (زیرا عامل با اتکا به فرآیند اجتهاد عقلانی به ظن معتبر دست می‌یابد).

نوآوری: نوآوری اصلی این مقاله در سه چیز خلاصه می‌شود؛

اول: انتقال «منطق درونی» نظریه مصلحت سلوکیه (تفکیک واقع/ظاهر، ارزش‌آفرینی سلوک،

مکانیزم جبران) از حوزه فقه به اخلاق کاربردی، نه از طریق تمثیل ساده، بلکه از طریق بازآفرینی مفاهیم بر اساس مبانی حکمت متعالیه؛

دوم: اصطلاح‌سازی «توجیه عقلانی عمل اخلاقی در شرایط عدم قطعیت» به‌عنوان معادل کارکردی «مصلحت سلوکیه» به همراه تعریف عملیاتی «ظن معتبر اخلاقی» و «سلوک اخلاقی»؛ سوم: ارائه «راه سومی» در فلسفه اخلاق اسلامی که نه در دام تقلیل‌گرایی نتیجه‌گرایی (محاسبه‌گری صرف) گرفتار می‌آید و نه در جزمیت قاعده‌محور وظیفه‌گرایی مطلق؛ بلکه با فرآیند‌محور کردن معیار توجیه، هم کرامت عاملیت انسان را به رسمیت می‌شناسد و هم عینیت و واقع‌گرایی را حفظ می‌کند.

محدودیت و افق آینده: این الگو محدود به حوزه عدم قطعیت است و نیازمند زیرساخت فضیلتی (سلامت فطرت و تربیت اخلاقی عامل) می‌باشد. همچنین فاقد سازوکار خودکفا برای حل تعارض‌های اجتماعی ناشی از تکرر ظنون معتبر است. پژوهش‌های آتی می‌تواند کاربست این الگو را در حوزه‌های خاص اخلاق کاربردی (پزشکی، رسانه، مدیریت، کسب‌وکار) به آزمایش تجربی بگذارند و نیز مکانیسم‌های جمعی برای حل تعارض ظنون (مانند مشورت یا مرجعیت اخلاقی) را به الگو بیافند.

منابع

- ابن مُسکویه، احمد بن محمد (۱۳۸۴). تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق. قم: انتشارات زاهدی.
- حسینی نسب، سید مصطفی؛ سموعی، محمدحسن. (۱۴۰۴). امکان سنجی استنباط حکم اخلاقی از حکم فقهی با تأکید بر مقایسه‌ای غایت‌شناسانه. اخلاق‌پژوهی، انتشار آنلاین.
- دیلمی، احمد و آذربایجانی، مسعود. (۱۳۹۷). اخلاق اسلامی (مبانی و مفاهیم). چاپ هشتادو هشتم، قم: نشر معارف.
- شهریاری، روح‌الله؛ کریم‌زاده، صادق و محیطی اردکانی، حسن. (۱۴۰۳). امکان سنجی کشف حکم اخلاقی بر اساس بنای عقلا در دیدگاه اصولیون. پژوهش‌نامه اخلاق، ۱۷ (۶۳)، صص ۹۱-۱۱۰.
- شیخ انصاری، مرتضی بن محمدامین. (۱۳۸۳). مطرح الأنظار. چاپ دوم، قم: مجمع الفکر الإسلامی.
- شیخ انصاری، مرتضی بن محمدامین. (۱۴۲۸ق). فرائد الأصول. چاپ نهم، قم: مجمع الفکر الإسلامی.
- شیخ کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ق). الکافی. تصحیح علی‌اکبر غفاری، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- عالم‌زاده نوری، محمد. (۱۳۹۸). حجیت خبر واحد در اثبات گزاره اخلاقی. اخلاق و حیانی، ۹ (۱)، صص ۷۱-۹۶.
- علامه مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی. (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- غلامرضایی، جواد؛ اعرافی، علیرضا و سلطانی، سیده زینب. (۱۴۰۲). تأثیر متقابل فقه و اخلاق در راستای تأسیس دانش فقه اخلاق. اخلاق و حیانی، ۱۳ (۱)، صص ۱۸۵-۱۵۱.
- غلامرضایی، جواد؛ سلطانی، سیده زینب و رجب‌زاده علی. (۱۴۰۳). کارکردهای عقل در فقه اخلاق اسلامی. تأملات اخلاقی، ۵ (۱)، صص ۷۱-۵۳.
- غلامرضایی، جواد؛ عالم‌زاده نوری؛ فتحعلی‌خانی، محمد و سلطانی، سیده زینب. (۱۴۰۲). کارکردهای مستقل عقل در علم اخلاق اسلامی. پژوهش‌نامه اخلاق، ۱۶ (۵۹)، صص ۶۴-۴۵.
- فرانکنا، ویلیام‌کی. (۱۳۹۲). فلسفه اخلاق. ترجمه هادی صادقی، چاپ چهارم، قم: انتشارات طه.
- کاپلستون، فردریک. (۱۳۸۰). تاریخ فلسفه (از وُلف تا کانت). ترجمه اسماعیل سعادت و منوچهر بزرگمهر، تهران: انتشارات سروش.
- کانت، امانوئل. (۱۳۷۸). درس‌های فلسفه اخلاق. ترجمه منوچهر صانعی درّه‌بیدی، تهران: نقش و نگار.

- کانت، امانوئل (۱۳۹۱). بنیاد ما بعد الطبیعه اخلاق (گفتاری در حکمت کردار). ترجمه حمید عنایت و علی قیصری، تهران: انتشارات خوارزمی.
- محمّدی منفرد، بهروز. (۱۳۹۲). واقع‌گرایی اخلاقی با تأکید بر اندیشه صدرایی. پژوهش‌نامه اخلاق، ۶ (۱۹)، ۹۹-۱۱۸.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۹۱). فلسفه اخلاق. تهران: پژوهاک اندیشه.
- مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۴). نقد و بررسی مکاتب اخلاقی. قم: انتشارات مؤسسه‌ی آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- ملا محسن فیض کاشانی، محمد بن شاه مرتضی. (۱۳۸۱). الحقائق فی محاسن الأخلاق. قم: دارالکتب الإسلامی.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۵۴). مبدأ و معاد. تصحیح سید جلال‌الدین آشتیانی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۶). تفسیر القرآن الکریم. مقدمه و تصحیح محمد خواجوی، قم: بیدار.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۶۷). شرح اصول کافی. تصحیح محمد خواجوی، تهران: مؤسسه تحقیقات و مطالعات فرهنگی.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۳۷۵). مجموعه رسائل فلسفی. تحقیق حامد ناجی اصفهانی، تهران: حکمت.
- ملاصدرا، محمد بن ابراهیم. (۱۹۸۱م). الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- میرصانع، سید محمدباقر. (۱۴۰۲). امکان سنجی طرح احکام وضعی در اخلاق. پژوهش‌نامه اخلاق، ۱۶ (۶۰)، صص ۲۸-۷.
- میل، جان استوارت. (۱۳۸۸). فایده‌گرایی. ترجمه مرتضی مردیها، تهران: نشر نی.
- نراقی، محمد مهدی بن ابی‌ذر. (بی‌تا). جامع السعادات. تصحیح سید محمد موسوی کلانتر، بیروت: مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- هاشمی، سید علی. (۱۴۰۲). بازتقریر نظام‌وار مصلحت سلوکیه با نگرشی کلامی و دین‌شناسانه به جنبه اثباتی آن. پژوهش‌نامه اصول فقه اسلامی، ۶ (۶)، صص ۱۵۴-۱۲۹.